

DOĞU KARADENİZ BÖLGESİ DOKUMALARINDA KOMPOZİSYON DÜZENLEMESİ

COMPOSITION ARRANGEMENT IN EASTERN BLACK SEA REGIONAL WEAVINGS

Keziban SELÇUK* - Hüseyin YURTTAŞ**

ÖZ: El sanatlarında kullanılan motifler çeşitli biçim, form ve düzenlemelerle bir kompozisyon oluşturacak şekilde yüzeyleri süslemektedir. Bu uygulamaların halı, düz dokuma (kilim, cicim, zili) ve kumaş dokumalarda da geçmişten bugüne sürekli bir gelişim içerisinde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Halı, düz dokuma ve kumaş dokumalarda çeşitli motifler kullanılarak, belli kurallar dâhilinde bu ürünlerin yüzeyinde belli şemalar düzenlenmekte ve en küçük birim olan motifle oluşan bütüne "kompozisyon" adı verilmektedir. Yüzyılların getirdiği bilgi birikimi ve tecrübeye dayanarak, el sanatlarında kullanılan motiflerde meydana gelen üsluplaşmayla oluşan ve bu motiflerle düzenlenen kompozisyonlarda zengin bir çeşitlilik meydana gelmiştir.

Bu çalışmada Doğu Karadeniz Bölgesi dokumalarında tespit edilen kompozisyon düzenlemeleri ele alınmış ve geçmiş dönemlerdeki kompozisyonlarla bölge dokumalarındaki kompozisyonların benzerlikleri incelenerek karşılaştırma yapılmıştır. Çalışma yöntemi olarak bölgeye gidilerek dokumaların tespiti yapıp fotoğrafla belgelenmiş, kaynak kişilerle yüz yüze görüşmeler yapılmış, bilgiler alınmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan alan araştırması sonucunda elde edilen dokumalara dayanarak, madalyonlu (göbekli), motiflerin diyagonal yerleştiği (sonsuzluk prensibi), mihraplı, zeminin yatay veya dikey bantlara ayrılması, simetrik, tasvirli (nesneli) ve yazı motifli kompozisyon düzenlemelerinin kullanıldığı sonucuna varılmıştır.

Anahtar Kelimeler: Doğu Karadeniz Bölgesi, dokuma, kompozisyon, kompozisyon çeşitleri, kompozisyon şeması.

ABSTRACT: The motifs used in handicrafts decorate the surfaces to form a composition with various forms, forms and arrangements. It is seen that these applications continue to exist in carpet, plain weaving (rug, rug, bell) and fabric weavings in a continuous development from past to present. By using various motifs in carpet, plain weave and fabric weavings, certain schemes are arranged on the surface of these products within certain rules and the whole, which is formed by the smallest motif, is called "composition". Based on the knowledge and experience of centuries, a rich diversity has occurred in the compositions that are formed by the stylization of the motifs used in handicrafts and arranged with these motifs.

In this study, the composition arrangements determined in the Eastern Black Sea Region weavings are discussed and the similarities between the compositions in the previous periods and the regional weavings have been examined and compared. As a working method, the region

* Arş. Gör. – Atatürk Üniversitesi Oltu Meslek Yüksekokulu / Erzurum – kselcuk@atauni.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-3460-4457)

** Prof. Dr. – Atatürk Üniversitesi Edebiyat Fakültesi Sanat Tarihi Bölümü / Erzurum – hyurttas@atauni.edu.tr (ORCID ID: 0000-0002-3968-5321)

This article was checked by Turnitin.

was visited and the fabrics were identified and documented with a photo, face-to-face interviews were made with the source people, and information was obtained. Based on the weavings obtained as a result of the field study conducted in the Eastern Black Sea Region, medallion (with navel), where the motifs are placed diagonally (eternity principle), mihrab, formed by separating the ground into horizontal bands, formed by separating the ground into vertical bands, with symmetrical, depicted (object) and writing motifs. It is concluded that composition arrangements are used.

Keywords: Eastern Black Sea Region, weaving, composition, composition types, composition chart.

1. Giriş

El sanatlarında kullanılan motifler çeşitli biçim, form ve düzenlemelerle bir kompozisyon oluşturacak şekilde yüzeyleri süslemektedir. Bu uygulamaların halı, düz dokuma (kilim, cicim, zili) ve kumaş dokumalarda da geçmişten bugüne sürekli bir gelişim içerisinde varlığını sürdürdüğü görülmektedir. Halı, düz dokuma ve kumaş dokumalarda çeşitli motifler kullanılarak, belli kurallar dâhilinde bu ürünlerin yüzeyinde belli şemalar düzenlenmekte ve çeşitli kompozisyonlar oluşturulmaktadır. Yüzyılların getirdiği bilgi birikimi ve tecrübeye dayanarak, el sanatlarında kullanılan motiflerde meydana gelen üsluplaşmayla oluşan ve bu motiflerle düzenlenen kompozisyonlarda zengin bir çeşitlilik meydana gelmiştir (Özkeçeci, 2008: 13).

1071 Malazgirt savaşıyla birlikte yoğun olarak Anadolu topraklarına gelen Orta Asya Türkmenleri, dil, din, ananevi değerleri ve yaşam kültürlerini bu topraklarda yaşatmış ve yaymışlardır. Tarihi kaynaklardan Türkmenlerin 24 Oğuz boyundan oluştuğu bilinmekte ve tahrir defterlerinden bu boylardan 23'ünün Anadolu'ya geldiği anlaşılmaktadır. Anadolu'ya gelen bu boy ve oymakların Anadolu'nun Türkleşmesinde, burada Türk birliğinin kurulmasında önemli rol oynamışlardır. Türkmen boyları yerleştikleri bölgelerde taşıdıkları boyun adını, kurdukları köylere, kasabalara vermişler ve burada varlıklarını geliştirerek devam ettirmişlerdir. Göç sonrasında, mesken tuttıkları bölgelerde beraberinde getirdikleri maddi ve manevi kültür değerlerini Anadolu'da da devam ettirmişlerdir. Bu değerlerin yansıması dokumalarda da görülmektedir. Bu nedenle Anadolu topraklarında aynı kompozisyon düzenlemesi, motif, teknik ve renkleri görmek mümkündür (Türkmen, 1998: 321).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan halı, düz dokuma ve kumaş dokumaları bölgesel özellikleriyle birlikte çeşitli kompozisyon şemalarına uygun düzenlemelere sahiptir. Bölgenin kıyı kesiminde bulunan Rize, Trabzon, Artvin ve Giresun'da genellikle zeminin yatay veya dikey bantlara ayrılmasıyla oluşan daha sade kompozisyon düzenlemelerinin yapıldığı, iç kesimde yer alan Bayburt ve Gümüşhane ile Artvin'in Yusufeli ve Şavşat gibi kıyıda daha uzak yerlerinde ise daha fazla kompozisyon çeşitliliğinin olduğu görülmektedir. Yapılan çalışmada, bölgede tespit edilen

dokumalarda kullanılan kompozisyonlar ile tarihi süreç içinde kullanılan örnekler karşılaştırılarak ve ortaya çıkan sonuçlar değerlendirmeye tabi tutulmuştur. Yapılan saha çalışmalarında Artvin ve Bayburt'ta seccade, yolluk ve pano olarak kullanılan halı dokumalar tespit edilmiş olup, madalyonlu, mihraplı, simetrik, yazı ve motiflerin diyagonal yerleştiği kompozisyon düzenlemesinin uygulandığı belirlenmiştir. Bu illerde tespit edilen yastık, yer yaygısı, saf seccade, duvar sergisi olarak kullanılan düz dokumalarda kompozisyonları bakımından oldukça zengindir. Bu dokumalarda diyagonal, mihraplı, simetrik ve tasvirli kompozisyonların uygulandığı fotoğraflarıyla belgelenen ürünlerden anlaşılmaktadır. Rize, Trabzon, Giresun ve Gümüşhane'de heybe, çuval, buğday çulu, yolluk, yer yaygısı olarak kullanılan ve genellikle kilim, cicim, zili teknikleriyle yapılan düz dokumalarda, zeminin yatay veya dikey bantlara ayrılmasıyla oluşan kompozisyon düzenlemesinin kullanıldığı görülmektedir. Bu illerde yapılan kumaş dokumalarında da zeminin yatay ve dikey bantlara ayrılmasıyla meydana gelen düzenlemeler dikkat çekmektedir.

Bölgede yapılan alan araştırması sonucunda elde edilen dokumalara dayanarak, *madalyonlu* (göbekli), *motiflerin diyagonal yerleştiği* (sonsuzluk prensibi), *mihraplı*, *zeminin yatay veya dikey bantlara ayrılmasıyla oluşan*, *simetrik*, *tasvirli* (nesneli) ve *yazı* motifli kompozisyon düzenlemelerinin kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Makalemizde çalışma sahasında tespit edilen ve bu kompozisyonların yer aldığı dokumalardan örneklerle yer verilmiş olup, oluşturulan düzenlemeler şematik biçimde çizilerek ele alınmıştır. Doğu Karadeniz Bölgesinde yapılan saha çalışmalarında bu kompozisyon düzenlemelerinin kullanıldığı çok sayıda örnek tespit edilmiş, bu çalışmamızda sadece 28 adet örneğe yer verilerek konu ele alınmıştır.

2. Kompozisyonlar

2.1. Madalyonlu (Göbekli) Kompozisyonlar

Dokumalarda kullanılan motifler, dokumanın yüzeyine belli düzenler içinde yerleştirilerek çeşitli kompozisyonlar meydana getirilmektedir. Türk halı sanatında XV. yüzyılda Osmanlı halılarında görülmeye başlanan madalyon motifi, Türklerin 1514'de Tebriz'i fethetmesinden sonraki yıllara rastlamaktadır. Bu dönemde Türk halılarında kullanılan diyagonal kompozisyon düzenlemesiyle birlikte madalyonlar yer almaya başlamıştır. İlk dönemlerde madalyonların kullanılması, bu dönemde dokunan halıların zemininde sonradan ilave edilmiş gibi bir görüntü oluşturmuş ve Anadolu Selçuklu dönemi dokumalarında görülen sonsuzluk prensibiyle oluşturulan kompozisyon şemasına etkisi olmamıştır. Yani madalyon motifi de diyagonal bir düzenlemeyle yerleştirilmiştir (Kompozisyon 1) (Güllü, Çatır, 2017: 1289).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen dokumalarda kullanılan madalyonları ya motifin kendisi (sandıklı motifi gibi) veya geometrik biçimler (altıgen, sekizgen, eşkenar dörtgen) içine yerleştirilen motif ve düzenlemeler oluşturmaktadır. Artvin ve Bayburt'ta madalyonlu

kompozisyona sahip dokumalar olduğu tespit edilmiştir.

XX. yüzyılda 55x75 cm ebatlarında dokunan halı yastığın çözgüsünde pamuk, atkı ve ilmesinde yün kullanılmış olup, Türk (Gördes) düğümü ile 26x33 kalitede dokunmuştur. Halının açık kırmızı zemininde basamaklı biçimde düzenlenen birbirine bitişik iki “eşkenar dörtgen” den oluşan ve basamaklardan meydana gelen *madalyonlu kompozisyon düzenlemesi* bulunmaktadır. Eşkenar dörtgenler içte birbirine bitişik dışta ise el motifi kullanılarak sonlandırılmıştır (Fotoğraf 1). Bayburt merkeze bağlı Harmanözü Mahallesi’nde bulunan yer yaygısının zemininde, üst üste yerleştirilen eşkenar dörtgen biçiminde *madalyon* yer almaktadır. Madalyonun hatlarını oluşturan kenar çerçevesi birkaç basamakla teşkil edilmiştir. Bu kilimde ayrıca köşebentler de bulunur. Madalyonların içinde dal, çiçek ve yapraklardan oluşan bir kompozisyon vardır (Fotoğraf 2).

Fotoğraf 1. Halı Yastık, 55x75 cm, XX. Yüzyıl (Artvin İli Şavşat İlçesi Beykonağı Otel- Gündüz Atabek Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 2. Kilim Yer Yaygısı, 120x234 cm, 1989 (Bayburt İli Harmanözü Mahallesi- Behçet Kaygusuz) (ortada)

Kompozisyon 1. Madalyonlu (göbekli) kompozisyon şeması (sağda)

Artvin ve Bayburt’ta tespit edilen halı yastık ve kilim yer yaygısında yer alan madalyonların zeminde kullanılma düzeninin aynı olduğu görülmektedir.

Tablo 1. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Madalyonlu Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	MADALYONLU (GÖBEKLİ) KOMPOZİSYON
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	-
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	-
TRABZON	-

Bu bilgiler ışığında madalyonlu (göbekli) kompozisyon düzenlemesinin bölgede yer alan Artvin ve Bayburt’ta kullanıldığı sonucuna varılmıştır. Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon’da tespit edilen düz dokuma (kilim, cicim, zili) ve kumaş dokumalarda madalyonlu kompozisyon düzenlemesine rastlanmamıştır (Tablo 1).

2.2. Motiflerin Diyagonal Yerleştiği (Sonsuzluk Prensibi) Kompozisyonlar

Dokumalarda uygulanan kompozisyonlarda kullanılan motifler, belli

düzenlerde yerleştirilerek dokumanın yüzeyinde diyagonal biçimde oluşturulan farklı görüntüler meydana getirilmektedir. Bu şemada bir motifin tekrarından oluşabilen düzenlemeler yapılabildiği gibi birkaç motifin kullanılmasıyla da kompozisyonlar oluşturulabilmektedir. Zeminde kullanılacak motif üst üste veya bir üst sırada iki motifin arasına yerleştirilerek bütün yüzeyde diyagonal bir görünüm sergilenmektedir. Bu kompozisyon şemasında, ortada kullanılan bir motifin etrafında tekrarlanmasıyla meydana gelen düzenlemeler de görülmektedir. Bazen, dokumada kullanılan motifte yer alan renk düzenlemesiyle, diyagonal kompozisyon düzeninin sağlandığı örnekler de elde edilmiştir. Motiflerin diyagonal yerleştirildiği kompozisyonlarda çok görülen desenlerden biri eşkenar dörtgen olup, alt sırada yan yana, üstte ise bunların aralarına yerleştirilmesiyle meydana gelmektedir. Motiflerin diyagonal yerleştirilmesiyle oluşturulan düzenleme, dokumanın istenilen boyutta dokunabilmesine imkân tanınması bakımından da önemli bir şemadır (Kompozisyon 2).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan araştırmalar neticesinde Artvin, Bayburt ve Rize'de tespit edilen dokumaların bazılarında kullanılan motiflerin diyagonal yerleştirildiği görülmektedir. Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı Kocabey Köyü'nde tespit edilen duvar (kedel) sergisinde, çiçek ve yaprak motiflerinden meydana gelen motif düzenlemesi, bir dal üzerinde sıralanmış olup, bu şema yan yana sıralanırken yaprakların bulunduğu hizada çiçek motifleri şaşırtmalı biçimde yerleştirilerek diyagonal kompozisyon meydana getirilmiştir (Fotoğraf 3).

Bayburt'un Demirözü ilçesi Beşpinar beldesinde bulunan yer yaygısında, eli belinde motifinin kaydırılmış eksenler üzerinde sıralandığı ve renklerin de aynı biçimde kullanıldığı görülmektedir. Bu kilimde görülen kompozisyon düzenlemesi dikkat çekici bir güzelliktedir (Fotoğraf 4).

Fotoğraf 3. Kilim Duvar Sergisi, 160x350 cm, 1967 (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü- Sofu Özdemir) (solda)

Fotoğraf 4. Kilim Yer Yaygısı, 250x350 cm, XIX. Yüzyıl (Bayburt İli Demirözü İlçesi Beşpinar Beldesi- Kenan Yavuz Kültür Evi) (ortada)

Kompozisyon 2. Motiflerin diyagonal yerleştiği kompozisyon şeması (sağda)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde üretilen kumaş dokumalarda da motiflerin diyagonal yerleştirildiği kompozisyon düzenlemesi görülmektedir. Bayburt'un yöresel dokuması olan ehramın zemini üzerine yerleştirilen motifler genellikle diyagonal biçimde düzenlenmekte, aynı şemanın Rize'de yapılan Feretiko (Rize Bezi) denilen, kenevir ipliğiyle dokunan ve peşkir olarak kullanılan bez dokumaların zeminindeki motifler diyagonal düzenlemeye uygun biçimde yerleştirilmiştir (Fotoğraf 5-6).

Fotoğraf 5. Ehram, 200x225 cm, XX. Yüzyıl (Bayburt İli Halk Eğitim Merkezi-Hamiyet Korkmaz Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 6. Peşkir (Yağlık-havlu), 60x120 cm, XX. Yüzyıl (Rize İli İkizdere İlçesi Gündoğdu Mahallesi- Yücel Bayraktar Koleksiyonu) (sağda)

Çalışmada yer alan örnekler ışığında, Doğu Karadeniz Bölgesi'nde üretilen dokumalarda, motiflerin diyagonal yerleştirildiği (sonsuzluk prensibi) kompozisyon düzenlemesinin sevilerek kullanıldığı bölgede tespit edilen pek çok örnekten de anlaşılmaktadır.

Tablo 2. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Motiflerin Diyagonal Yerleştiği (Sonsuzluk Prensibi) Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	MOTİFLERİN DİYAGONAL YERLEŞTİĞİ (SONSUZLUK PRENSİBİ) KOMPOZİSYON
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	-
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	X
TRABZON	-

Bu kompozisyon şemasına Giresun, Gümüşhane ve Trabzon'da rastlanmamıştır. Dokumalarda kullanılan bu düzenlemenin köklerinin Orta Asya'ya dayandığı, geçmişten gelen kültür birikimi ve geleneğin devam ettirildiği görülmektedir (Tablo 2).

2.3. Mihraplı Kompozisyonlar

Mihrap, halının bordür çerçevesi içinde yalnız bir tarafta bulunan, kemer görünlü motife denir (Devellioğlu, 2011:751). İslamiyet'in kutsal yönü olan Kâbe'nin yönünü gösteren motif, cami, mescit ve türbelerde kullanılan oyuk biçiminde bir mimari eleman olup, namaz kılarken

kullanılan seccadelerde de önemli bir motif olarak yerini almıştır. Mihrap, namaz kılan kişiyi dünyadan ayırıp Allah'a yaklaştırmada simgesel bir rol oynamaktadır (Kompozisyon 3) (Aksoy, 2018: 199).

Fotoğraf 7 Halı Seccade, 85x155 cm, 1952

(Bayburt İli Aydıntepe İlçesi Baksı Köyü- Baksı Müzesi Hüsamettin Koçan Koleksiyonu) (solda) Fotoğraf 8 Kilim Saf Seccade, 120x190 cm, 01.02.1962 (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü Camii) (ortada) Fotoğraf 9. Halı Seccade, 100x160 cm, XX. Yüzyıl (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü Camii) (sağda) Kompozisyon 3. Mihraplı kompozisyon şeması (sonda)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Artvin ve Bayburt'ta mihraplı kompozisyon örneklerine rastlanmıştır. Artvin'in Şavşat İlçesi Kocabey Köyü Camii'nde tespit edilen halı seccadede yer alan mihrap, halının uzun kenarı boyunca kullanılan suyolu motifli ve beyaz zemini olan bir bordürün, üst bölümde basamak biçiminde dokunup, basık kemer şeklinde düzenlenmesiyle oluşmaktadır. Bu halı seccadede mihrabın tepe noktasından aşağıya doğru sarkan kandil motifi kullanılmamıştır (Fotoğraf. 7). Kilim dokuma saf seccadenin zemini, sütun biçiminde düzenlenen bordürlerle üç bölüme ayrılmış olup, sivri kemerli ve basamaklı mihraplar meydana getirilmiştir. Üç mihraptan oluşan saf seccadede yörede "lüks lamba" adı verilen kandil motifi bulunmaktadır (Fotoğraf. 8).

Bayburt'un Aydıntepe ilçesi Baksı Köyü'nde bulunan Baksı Müzesi'ndeki halı seccade mihraplı olup, çarkifelek motifinin kullanıldığı küçük bir kandil motifi bulunmaktadır. Mihrap formu, sivri kemer biçiminde düzenlenmiş ve köşebentlerde dal, yaprak ve çiçek motifleri kullanılmıştır. Mihrap içinde motif yer almamaktadır (Fotoğraf. 9).

Bölgede tespit edilen mihraplı kompozisyon şemasındaki halı ve kilim dokuma seccadelerin, Beylikler dönemi dokumalarıyla olan benzerlikleri bu düzenlemenin devam ettiğini göstermesi bakımından önemlidir. Bu seccadelerde görülen mihrap kompozisyonu Anadolu'nun pek çok yerinde halı ve kilim olarak dokunan seccadelerde görülen bir düzenlemedir. İncelenen bu halı ve kilim seccadelerde mihrabın genellikle basamaklar halinde daralarak tepe noktada son bulduğu tespit edilmiştir.

Tablo 3 Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Mihraplı Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	MİHRAPLI KOMPOZİSYON
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	-
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	-
TRABZON	-

Bu bilgiler ışığında mihraplı kompozisyon düzenlemesinin tespit edilen dokumalar göz önüne alındığında bölgede yer alan Artvin ve Bayburt'ta kullanıldığı, Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da bu kompozisyon düzenlemesine yer verilmediği görülmektedir (Tablo 3).

2.4. Zeminin Yatay Bantlara Ayrılmasıyla Oluşturulan Kompozisyonlar

Dokumalarda görülen kompozisyon düzenlemelerinden biri de zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla oluşturulan şemadır. Yatay bantlar motifli ve motifli olabileceği gibi, ince ve kalın biçimde de düzenlenebilmektedir (Demiral, 2014: 31). Bu kompozisyonlarda, bantlar içinde farklı motifler ve farklı kalınlıkta bantlar oluşturulabilmektedir. Aynı dokumada kullanılan yatay bantlar, gruplar halinde düzenlendiği gibi kalın ve ince bant grupları da bir arada tasarlanabilmektedir. Motifli bantları iki taraftan sınırlayan ince bantlar kullanıldığı gibi bir banttandır diğerine geçiş yapılabilir (Kompozisyon 4).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan saha çalışmalarında Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane ve Rize'de zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon düzenlemesinin uygulandığı tespit edilmiştir. Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı Kocabey Köyü'nde bulunan yer kiliminde, zemin kalın ve ince yatay bantlara ayrılmış olup, kalın bantlar motifli, ince bantlar motifli olarak dokunmuştur. Her iki bant birbirinden suyu motifli ayırmaktadır (Fotoğraf 10).

Fotoğraf 10. Kilim Yer Yaggısı, 82x132 cm, XIX. Yüzyıl (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü Camii) (solda)

Fotoğraf 11. Yolluk, 200x350 cm, XIX. Yüzyıl (Bayburt Öğretmenevi) (ortada)

Fotoğraf 12. Kilim Yer Yaggısı, 200x300 cm, XX. Yüzyıl (Giresun İli Alucra İlçesi- Fidan Doruk'un Baba Evi) (sağda)

Fotoğraf 13. Zilli Kilimi Yer Yaggısı, 200x300 cm, XX. Yüzyıl (Gümüşhane İli Kelkit İlçesi Halk Eğitim Merkezi Müdürü İbrahim Çelebi Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 14. Purtuli Kilimi, 100x120, XX. Yüzyıl (Rize İli İyidere İlçesi Fethiye Mahallesi-Hatice Yılmaz'ın Evi) (ortada)

Kompozisyon 4. Zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon şeması (sağda)

Bayburt Öğretmenevinde tespit edilen yolluğun zemininde 11 adet yatay kalın bant oluşturulmuş ve bunlar arasına ince bantlar yerleştirilmiştir. Aynı desenli iki kalın bant arasında yer alan üç ince bantta motif kullanılmış olup, bu bantlar arasına ikişer ince bant motifsiz olarak yerleştirilmiştir (Fotoğraf 11). Giresun'un Alucra ilçesinde bulunan ve keçi kılıyla dokunan yer yaygısı yatay bantlardan meydana gelen dokuma örneğidir. Dokumada açık ve koyu kahverengi, kırmızı, siyah, turuncu ve beyaz renkli kalın ve ince yatay bantlar bulunmakta olup, kalın bantlarda motifler kullanılmıştır (Fotoğraf 12).

Gümüşhane'nin Kelkit ilçesinde tespit edilen ve ilçede "zilli kilimi" olarak adlandırılan yer yaygısının yüzeyi 24 adet yatay kalın ve ince bantlardan oluşmaktadır. Motiflerin bulunduğu yatay kalın bantları birbirinden ayıran ince bantlar motifsizdir (Fotoğraf 13). Yatay bantlardan meydana gelen kompozisyonlar Rize'deki dokumalarda da görülmektedir. Rize'nin İyidere ilçesinde tespit edilen ve "purtuli" ya da "kavali kilimi" adı verilen dokumalarda motifsiz yatay bantlar görülmektedir (Fotoğraf 14). Yapılan araştırmada Gümüşhane'yle Giresun'da üretilen dokumalarda hem motif hem de kompozisyon düzenlemelerinde görülen benzerlik dikkat çekmektedir.

Zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon düzenlemesinin kumaş dokumalarda da kullanıldığı bölgede tespit edilen dokumalardan anlaşılmaktadır. Rize'nin İkizdere'ye bağlı Gündoğdu Mahallesi ile İyidere ilçesinde bulunan feretiko dokuma peşkirlerin bordür ve zemininde yatay bantların kullanıldığı görülmektedir. İkizdere'de tespit edilen peşkirin zemininde turuncu renkli iplikle yatay bantlar yer alırken, İyidere'deki peşkirde kırmızı, beyaz ve lacivert renkli ipliklerle dokunmuştur (Fotoğraf 15-16).

Fotoğraf 15. Peşkir, 50x110 cm, XX. Yüzyıl (Rize İli İkizdere İlçesi Gündoğdu Mahallesi- Yücel Bayraktar Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 16. Peşkir, 47x82 cm, XX. Yüzyıl (Rize İli İyidere İlçesi Halk Eğitim Merkezi-Fatma Kapıcıoğlu) (sağda)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde Artvin, Bayburt, Giresun, Gümüşhane ve Rize'de zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon düzenlemesine rastlanırken, Trabzon'a ait dokumalarda, bu uygulamanın bulunmadığı görülmektedir (Tablo 4).

Tablo 4. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Zeminin Yatay Bantlara Ayrılmasıyla Oluşturulan Kompozisyonların Kullanıldığı İller

İLLER	ZEMİNİN YATAY BANTLARA AYRILMASIYLA OLUŞTURULAN KOMPOZİSYONLAR
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	X
GÜMÜŞHANE	X
RİZE	X
TRABZON	-

2.5. Zeminin Dikey Bantlara Ayrılmasıyla Oluşturulan Kompozisyonlar

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan alan araştırmalarında tespit edilen dokumaların bir kısmının zemininde dikey bantlardan meydana gelen düzenleme görülmektedir. Bu kompozisyon düzenlemesinde kalın ve ince bantlar dokumanın boyuna paralel olarak oluşturulmaktadır (Kompozisyon 5). Bu dokumalar genellikle çözümlü dokumalar olup, daha ziyade eni dar olan dokumalarda uygulanmıştır. Dokumalarda oluşan dikey bantlar, çözümlerin farklı renklerle çözülmesinden meydana gelmektedir. Dikey kalın ve ince bantların yer aldığı bu dokumalarda genellikle kalın bantlar motifsizdir.

Fotoğraf 17. Kilim heybe, 48x126 cm, XX. Yüzyıl (Artvin İli Yusufeli İlçesi-Halk Eğitim Müdürü Selim Sılacı Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 18. Kilim Çuval, 180x220 cm, XX. Yüzyıl (Giresun İli Alucra İlçesi- Fidan Doruk) (ortada)

Fotoğraf 19. Buğday Çulu, 200x300 cm, XX. Yüzyıl (Gümüşhane İli Torul İlçesi- Kirazlık Köyü- Yuva (Omal) Mahallesi-Ali Bayrak) (sağda)

Fotoğraf 20. Zembil (Camadan), 45x55 cm, XX. Yüzyıl (Trabzon İli Şalpazarı İlçesi-Yücel Kaya Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 21. Peşkir, 70x140 cm, XX. Yüzyıl (Rize İli İkizdere İlçesi Gündoğdu Mahallesi-Yücel Bayraktar Koleksiyonu) (ortada)

Kompozisyon 5. Zeminin dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon şeması (sağda)

Artvin'in Yusufeli ilçesinde bulunan kilim heybe, ensiz dokunan iki parçadan oluşmakta ve parçaların zemininde dikey bantlar yer almaktadır. Bantlar, çözgü ipliklerinin farklı renklerde düzenlenmesiyle elde edilmiş olup, çözgü yüzlü dokuma tekniğiyle dokunmuştur (Fotoğraf 17). Giresun'un Alucra ilçesinde tespit edilen kilim çuval, aynı kalınlıkta dokunmuş dikey bantlardan oluşmaktadır. Bu bantların birinde motif varken diğerinde kullanılmamıştır (Fotoğraf 18). Gümüşhane'nin Torul ilçesine bağlı Kirazlık (Goriana) Köyü Yuva (Omal) Mahallesi'nde bulunan keçi kılından dokunmuş buğday çulunun zemininde dikey bantlar oluşturulmuş ve motif kullanılmamıştır (Fotoğraf 19). Trabzon'un Şalpazarı ilçesinde Yücel Kaya koleksiyonunda yer alan 45x55 cm ölçülerindeki zembil (camadan) olarak kullanılan dokumanın zemini dikey bantlardan meydana gelmektedir (Fotoğraf 20).

Bölgede üretilen kumaş dokumalarda da bu kompozisyon düzenlemesinin kullanıldığı görülmektedir. Rize İli Güneysu İlçesi'nde bulunan 70x140 cm. ebatlarındaki feretiko dokuma XX. yüzyılın ilk yarısına aittir. Yörede yağlık ya da peşkir adı ile bilinmekte olup, el yüz silmek için havlu olarak kullanılmaktadır. Dikey kalın bantların kullanıldığı bu kumaşta, Rize'de yetiştirilen kenevir bitkisinden elde edilen iplik kullanılmıştır (Fotoğraf 21).

Doğu Karadeniz Bölgesi dokumaları üzerine yapılan saha çalışmasında Artvin, Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da tespit edilen dokumalarda zeminin dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon düzenlemesinin uygulandığı ürünler bulunurken, Bayburt'ta bu düzenlemeye rastlanmamıştır (Tablo 5).

Tablo 5. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Zeminin Dikey Bantlara Ayrılmasıyla Oluşturulan Kompozisyonların Kullanıldığı İller

İLLER	ZEMİNİN DİKEY BANTLARA AYRILMASIYLA OLUŞTURULAN KOMPOZİSYONLAR
ARTVİN	X
BAYBURT	-
GİRESUN	X
GÜMÜŞHANE	X
RİZE	X
TRABZON	X

Araştırma sahasında yer alan Bayburt ilinde, bu kompozisyon düzenlemesine rastlanmamıştır. Giresun ve Trabzon'da kullanılan zeminin dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon düzenlemesinin daha fazla olmasının sebebi olarak, bu illerde yaşayan kadınların iş yoğunluğu göz önünde bulundurulduğunda, boş kaldıkları zamanlarda dokuma yaptıkları ve kolay desen ve kompozisyonları uyguladıkları düşünülebilir.

2.6. Simetrik Kompozisyonlar

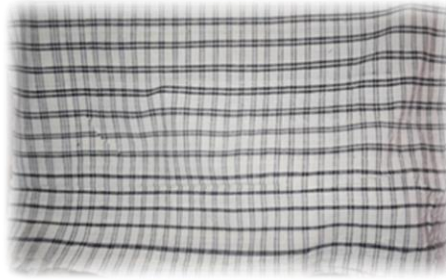
El sanatlarının vazgeçilmez unsurlarından olan motifler, çeşitli form ve biçimlerde objelerin yüzeyini süslemektedir. Bu kompozisyonlardan biri, motiflerin zeminde simetrik biçimde kullanılmasıyla oluşturulmaktadır. Halı, düz dokuma ve kumaşlarda da simetrik düzenlemelerin sık kullanıldığı görülmektedir (Kompozisyon 6).

Fotoğraf 22. Kilim Yastık, 55x105 cm, XX. Yüzyıl (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü- Mahi Şeker Aslan) (solda)

Fotoğraf 23. Halı Yolluktan bir parça, XX. Yüzyıl (Bayburt İli Demirözü İlçesi Beşpinar Beldesi Kenan Yavuz Kültür Evi) (ortada)

Kompozisyon 6. Simetrik kompozisyon şeması (sağda)

Fotoğraf 24. Tamzara Dokuması, 100x- cm, XXI. Yüzyıl (Giresun İli Şebinkarahisar İlçesi Tamzara Mahallesi-Şükran Kütükçü)

Artvin, Bayburt ve Giresun'da tespit edilen dokumaların bir kısmında bu kompozisyon düzenlenmesine rastlanmaktadır.

Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı Kocabey Köyü'nde bulunan kilim yastığın zemininin ortasına yerleştirilen vazodan çıkan çiçek demeti bu düzenlemenin her iki yanında renkleri de aynı olacak biçimde tekrarlanmış ve simetrik görünüm oluşturulmuştur (Fotoğraf 22). Bayburt'un Demirözü ilçesine bağlı Beşpinar Beldesi'nde tespit edilen halı yollukta da zeminde oluşturulan kare alanlar içerisine yerleştirilen yıldız motifinin simetrik biçimde tekrarlandığı görülmektedir (Fotoğraf 23). Giresun ilinin Şebinkarahisar ilçesine bağlı Tamzara Mahallesi'nde yapılan Tamzara bezi

dokumasının zemininde de karelerden oluşan simetrik bir düzenleme bulunmaktadır (Fotoğraf 24). Simetrik kompozisyonların uygulandığı dokumalara Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da rastlanmamıştır (Tablo 6).

Tablo 6. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Simetrik Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	SİMETRİK KOMPOZİSYONLAR
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	X
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	-
TRABZON	-

2.7. Tasvirli (Nesneli) Kompozisyonlar

Geleneksel sanatlarımızda olduğu gibi dokumacılıkta da zaman zaman tasvirli (nesneli) kompozisyonların işlendiği görülmektedir. Tasvirlerin dokunduğu halı ve düz dokumalar, genellikle duvarlara asarak hem mekânın güzel görünmesini sağlamak hem de duvardan gelen soğuk ve nemi kesmek için yapılmaktadır.

Fotoğraf 25. Kilim Duvar Sergisi, 200x220 cm, 21.02.1955 (Bayburt İli Aydıntepe İlçesi Baksı Köyü Baksı Müzesi-Hüsamettin Koçan Koleksiyonu) (solda)

Fotoğraf 26. Kilim Duvar Sergisi, 153x254 cm, 21.02.1962 (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabay Köyü- Kocabay Camii) (ortada)

Kompozisyon 7. Tasvirli (Nesneli) kompozisyon şeması (sağda)

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen Artvin ve Bayburt'ta birer dokumada tasvirlerin kullanıldığı örnekler bulunmaktadır.

Bayburt'un Aydıntepe ilçesine bağlı Baksı Köyü'ndeki Baksı Müzesi'nde bulunan kilim panoda (duvar sergisi) Bayburt Saat Kulesi ile Bayburt Kalesi'nin tasvirleri yer almaktadır (Fotoğraf 25). Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı Kocabay Köyü'nde tespit edilen duvar (kedel) sergisinde ise Mekke-i Mükerrreme ve Medine-i Münevvere tasvirlerinin üç boyutlu görünüşleri dikkate alınarak dokunduğu görülmektedir. İslam'ın iki kutsal mekânı olan Mekke-i Mükerrreme ile Medine-i Münevvere 'ye gitmek ve bu mekânları görmek, her Müslümanın çok arzuladığı yerler olup, mekânlara olan sevgi ve görme isteğini dokumalarına da yansıtmışlardır. Artvin'in Şavşat ilçesinde duvar sergisi geleneği hâlâ devam etmekte ve bu dokuma da Şavşat'ın Kocabay Köyü Camii'nin duvarında asılı bulunmaktadır (Fotoğraf 26).

Bölgede Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da tasvirli (nesneli) kompozisyonlara rastlanmamıştır (Tablo 7).

Tablo 7. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Tasvirli (Nesneli) Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	TASVİRLİ (NESNELİ) KOMPOZİSYONLAR
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	-
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	-
TRABZON	-

2.8. Yazı Motifli Kompozisyonlar

Dokumalarda az da olsa kullanılan düzenlemelerden biri de yazılı kompozisyonlardır. Yapılan saha araştırmasında, Artvin'in Şavşat ilçesine bağlı Kocabey Köyü'nde tespit edilen halı panoda sülüs hatla "Allah Hu" ve *Kelime-i Tehit* yazılıdır (Fotoğraf 27). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde alan araştırmaları sonucunda da belgelenen dokumalarda Latin alfabesiyle isim ve tarihlerin dokumalarda kullanıldığı görülmektedir. Bu dokumalardan biri, Bayburt'un Aydıntepe ilçesine bağlı Baksı Köyü'ndeki Baksı Müzesi'nde tespit edilen ve halı seccade olup, mihrabın bitiminden sonra dikdörtgen bir kartuş içerisinde "1952/BAYBURT" ifadesine yer verilmiştir. Diğer bir örnek ise yine aynı müzede bulunan ve Fotoğraf 25'te yer alan kilim pano üzerinde "OSMAN BAŞOĞLU", "21ŞUBAT955" ve "BAYBURT" ifadesinin yazıldığı görülmektedir (Fotoğraf 28).

Fotoğraf 27. Halı Pano, 55x70 cm, 1957 (Artvin İli Şavşat İlçesi Kocabey Köyü Camii) (solda) Kompozisyon 8. Yazı motifli kompozisyon şeması (sağda)

Fotoğraf 28. Halı Seccade, 85x155 cm, 1952 (Bayburt İli Aydıntepe İlçesi Baksı Köyü Baksı Müzesi- Hüsamettin Koçan Koleksiyonu)

Tablo 8. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Yazı Motifli Kompozisyonun Kullanıldığı İller

İLLER	YAZI MOTİFLİ KOMPOZİSYONLAR
ARTVİN	X
BAYBURT	X
GİRESUN	-
GÜMÜŞHANE	-
RİZE	-
TRABZON	-

Yazılı kompozisyonlara Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da rastlanmamıştır (Tablo 8).

3. Değerlendirme

İnsanlık tarihinde dokumacılık her zaman var olmuş ve günümüze kadar gelişim göstererek günümüze kadar gelmiştir. Zamanla dokumalar üzerinde kullanılan motifler ve kompozisyon düzenlemeleriyle dokumacılık bir sanat olarak değerlendirilmiştir. Halı, düz dokuma ve kumaşlarda sevilerek uygulanan çeşitli kompozisyonlar bulunmaktadır. Bu kompozisyon düzenlemeleri Orta Asya'dan günümüze kadar gelişerek devam etmektedir. Dokumalarda kullanılan motifler, dokumanın yüzeyine belli düzenler içinde yerleştirilerek çeşitli kompozisyonlar meydana getirilmektedir. Türk halı sanatında XV. yüzyılda Osmanlı halılarında görülmeye başlanan *madalyon* motifi, Türklerin 1514'te Tebriz'i fethetmesinden sonraki yıllara rastlamaktadır. Bu dönemde Türk halılarında kullanılan diyagonal kompozisyon düzenlemesiyle birlikte madalyonlar yer almaya başlamıştır. İlk dönemlerde madalyonların kullanılması, bu dönemde dokunan halıların zemininde sonradan ilave edilmiş gibi bir görüntü oluşturmuş ve Anadolu Selçuklu dönemi dokumalarında görülen sonsuzluk prensibiyle oluşturulan kompozisyon şemasına etkisi olmamıştır. Yani madalyon motifi de diyagonal bir düzenlemeyle yerleştirilmiştir (Güllü, Çatır, 2017: 1289). Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen ve fotoğraf 1'de halı yastık ile 2'deki kilim yer yaygısı üst üste yerleştirilen madalyonlu kompozisyon düzenlemesinin uygulandığı örnektir.

Motiflerin diyagonal yerleştiği (sonsuzluk prensibi) kompozisyonların en güzel örnekleri, Anadolu Selçuklu Dönemi dokumalarında görülmektedir. XIII. yüzyılda dokunmuş Beyşehir Selçuklu halısı kompozisyon şemasının en güzel örneklerinden birini teşkil etmektedir. Koyu mavi zemin üzerine, açık mavi renkle eşkenar dörtgenler diyagonal bir şekilde yerleştirilmiştir. Eşkenar dörtgenlerin karşılıklı iki ucunda çengellerin oluşturduğu eli belinde motifi vardır. Çengellerin arasında oluşan baklava şeklindeki kısmın ortasında sarı dolgular bulunmaktadır. Eşkenar dörtgenlerin içlerine yıldız motifi yerleştirilmiştir. Açık kırmızı zemin üzerine, beyaz renkli kufi yazılı bordürden çok küçük bir parça kalmıştır (Aslanapa ve Durul, 1973: 32) (Karşılaştırma Fotoğrafı. 1). Aynı şemanın Anadolu Selçuklu Dönemi sonrasında görülen hayvan figürlü halılarda da devam ettiği görülmektedir.

XV. yüzyılda dokunan, Konya Mevlâna Müzesi'nde sergilenen "Horozlu" adı verilen hayvan figürlü halının kırmızı zemin üzerine, on sıra halinde dörder horoz figürü yan yana sıralanmıştır. Horozların sırtında çengelli kanatlar vardır. Boynundan kuyruğuna kadar benekler yerleştirilmiştir. Beyaz zemini olan bordürde yaprak ve hayvan figürünü andıran stilize motifler alternatif olarak sıralanmıştır (Aslanapa ve Durul, 1973: 43) (Karşılaştırma Fotoğrafi. 2). XX. yüzyılda Osmanlı dokumalarında görülen madalyon şeması, kültürümüze sonradan girdiği için dokumalarda kullanılırken, diyagonal şema korunarak kompozisyon geleneği sürdürülmüştür. Madalyonlu Uşak Halıları, madalyonla birlikte sonsuzluk prensibinin uygulandığı kompozisyon şemasını devam ettirmekte, zeminde kullanılan madalyonların sıralanış biçimi istenilen ebatta halı dokunmasına imkân sağlamaktadır. Yıldız madalyonlu halılarda da aynı düzenlemenin devam ettiği görülmektedir (Karşılaştırma Fotoğrafi. 3-4).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 1. Beyşehir Selçuklu Halısı, XIII. Yüzyıl (Oktay Aslanapa'dan) (üstte)
Karşılaştırma Fotoğrafi. 2. Hayvan Figürlü Halı, XV. Yüzyıl, Konya Mevlâna Müzesi (Oktay Aslanapa ve Yusuf Durul'dan) (altta)

Karşılaştırma Fotoğrafi. 3. Madalyonlu Uşak Halısı, XVI. Yüzyıl Sonu, Özel Koleksiyon, New York (Oktay Aslanapa'dan) (solda)
Karşılaştırma Fotoğrafi. 4. Yıldızlı Uşak Halısı, XVI. Yüzyıl, New York Metropolitan Museum of Art (Şerare Yetkin'den) (ortada)
Karşılaştırma Fotoğrafi. 5. Kütahya Hisarbey Camii'nden Getirilen, XVII. Yüzyıl Osmanlı Saray Kilimi, İstanbul Vakıflar Halı Müzesi (Ayla Ersoy'dan) (sağda)

Osmanlı saray sanatı üslubundaki bir diğer kilim ise, Kütahya Hisarbey Camii'nden müzeye getirilmiştir. K.5 envanter numaralı kilim, XVII. yüzyıla ait bir Orta Anadolu kilimidir (Özçelik, 2014: 135). Lacivert zemin üzerine, bej renkli çizgilerle kilimin tabanı şeritlere bölünmüş, bu şeritlerin

üzerine biri açık mavi, diğeri kırmızı renkte küçük karanfiller diyagonal bir şekilde sıralanmıştır. Sonsuzluk prensibine göre sıralanan bu karanfillerin kırmızı olanları yeşil dolgu ve saplı, mavi olanları ise kırmızı dolgu ve saplıdır. Karanfillerin aralarına beyaz renkte çift kanca şeklinde dolgu motifleri yerleştirilmiştir (Ersoy, 1990: 6) (Karşılaştırma Fotoğrafi 5).

Motiflerin diyagonal yerleştiği (sonsuzluk prensibi) kompozisyon düzenlemesine kumaş dokumalarda da yer verilmiştir. Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan ve Yavuz Sultan Selim'e ait olan 13/46 envanter numaralı kaftan, kemhadan yapılmıştır. Kaftanın zemini kırmızı renkli olup, kılaptanla dokunmuştur. Rumi ve tepelik motifleri yer aldığı kumaşta motifler diyagonal biçimde yerleştirilmiş, bu motiflerin içi hatai, gonca penç ve saz üslubu yapraklarla süslenmiştir (Karşılaştırma Fotoğrafi 6). Yine benzer bir uygulama, Topkapı Sarayı Müzesi'nde bulunan 13/ 840 envanter numaralı, Kanuni Sultan Süleyman'a ait kaftanda görülmektedir. Seraser kumaştan yapılmış ve resmî törenlerde kullanılan bu kaftanın krem renkli zemin üzerine, kırmızı renkte kadife kabartmalı büyük laleler yerleştirilmiştir. Altında, narçiçeklerinin içinden çıkan saz üslubunda yapraklar yer almakta olup, motifler, diyagonal biçimde sıralanmıştır (Karşılaştırma Fotoğrafi 7).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 6. Yavuz Sultan Selim'e Ait Kaftan, Topkapı Sarayı Müzesi (URL-1) (solda)
Karşılaştırma Fotoğrafi. 7. Kanuni Sultan Süleyman'a Ait Kaftan, Topkapı Sarayı Müzesi (URL-2) (sağda)

Motiflerin diyagonal yerleştiği (sonsuzluk prensibi) kompozisyon düzenlemesi fotoğraf 3'de kilim duvar sergisi ile 4'deki kilim yer yaygısında görülmektedir. Bu düzenleme fotoğraf 5'de ehram dokuma ile 6'da yer alan peşkirde (yağlık, havlu) de kullanılmıştır. Sonsuzluk prensibi, Türk el sanatlarında ve dokumalarında sevilerek uygulanan bir kompozisyon düzenlemesi olarak dikkati çekmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen ve geçmişte de örneklerini gördüğümüz diğer bir düzenleme ise *mihraplı kompozisyon*lardır. İlk örnekleri Beylikler döneminde, saf seccadelerde görülmeye başlamış olup, bunlardan biri Sivrihisar Şeyh Baba Yusuf Tekkesi'nden Türk ve İslam Eserleri Müzesi'ne getirilen 720 envanter numaralı halıdır. Beyaz zemin üzerine, biri yeşil diğerleri koyu mavi olan beş mihrabı bulunmaktadır (Karşılaştırma Fotoğrafi. 8). 744 envanter numaralı halı seccade de lacivert

zemin üzerine, kırmızı ve kenarları mor renkli üçgen mihrap şekilleri bulunmaktadır. Bu halı, üst üste iki sıra ve yan yana sekiz adet mihrabın kullanıldığı bir saf seccadedir. Etrafında sarı beneklerin dolaştığı mihrap nişlerinin ucu, ok başı veya kufi harfleri andıran bir taçla sonlanmaktadır (Karşılaştırma Fotoğrafi. 9).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 8. Saf Halı Seccade, XV. Yüzyıl Anadolu, Türk ve İslam Eserleri Müzesi (Oktay Aslanapa ve Yusuf Durul'dan) (solda)

Karşılaştırma Fotoğrafi. 9. Yün Halı Seccade, XV. Yüzyıl Anadolu, Türk ve İslam Eserleri Müzesi (Oktay Aslanapa ve Yusuf Durul'dan) (sağda)

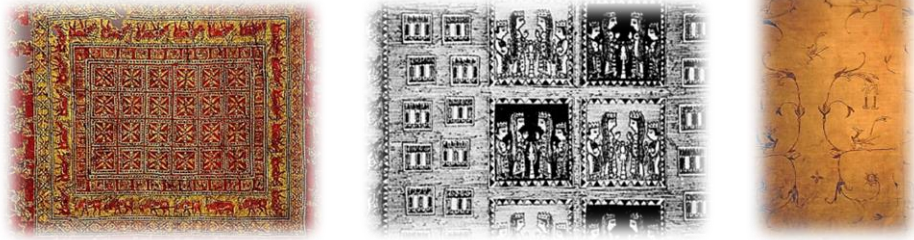
Doğu Karadeniz Bölgesi'nde tespit edilen fotoğraf 7 ve 9'daki halı seccadeler ile 8'de yer alan kilim saf seccade günümüzde kullanılan mihraplı kompozisyonların en güzel örneğini teşkil etmektedir.

Bölge insanının iş yoğunluğundan dolayı dokumalarında daha sade ve basit yüzey düzenlemeleri oluşturduğu düşünülmekte ve bu nedenle bölgede görülen düzenlemelerden birinin de *zeminin yatay bantlara ayrılmasıyla meydana gelen kompozisyonlar* oluşturmaktadır. Fotoğraf 10-12'de kilim yer yaygısı, 13'teki zilli kilimi adı verilen yer yaygısı, 11'deki yolluk ile 14'te yer alan ve Rize'de purtuli kilimi olarak bilinen yer yaygısında *zeminin dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon* düzenlemesinin uygulandığı güzel örneklerdir. Ayrıca bu düzenlemenin fotoğraf 15 ve 16'da yer alan peşkir (yağlık, havlu) olarak kullanılan kumaş dokumalarda da uygulandığı tespit edilmiştir. Zeminin dikey bantlara ayrılmasıyla meydana gelen diğer bir düzenleme de fotoğraf 17'de kilim heybe, 18'de kilim çuval, 19'da buğday çulu, 20'deki zembil ile 21'de yer alan peşkiridir.

Simetrik kompozisyon düzenlemesinin en eski örneklerinden biri, 1949 yılında Rudenko tarafından yapılan kazıda, V numaralı Pazırık kurganından çıkarılan 1,89x2,00 m ebatlarındaki ilk Türk halısının zemini 24 kareye ayrılmış ve bu karelerin içine bitki motifi simetrik biçimde yerleştirilmiştir (Karşılaştırma Fotoğrafi 10) (Deniz, 2000: 20). Yine aynı kurgandan çıkarılan bir kilim dokuma parçasında da ayın yaparken tasvir edilmiş soylu kadınlar görülmektedir. Bir buhurdan etrafında toplanmışlar ve adak yapmaya hazırlanmaktadırlar (Çoruhlu, 2017: 137). İlikli kilim tekniğiyle dokunan bu kilimde, kadınların dokuma üzerine simetrik biçimde yerleştirildiği görülmektedir (Karşılaştırma Fotoğrafi 11).

Simetrik kompozisyon düzenlemesinin görüldüğü örneklerden biri de

Pazırık V kurganında ortaya çıkarılan tekstil ürünlerinden olan cennet kuşu motifli ipekli kumaştır (Salman, 2011, 18). Bu dokuma üzerine işlenen bitkisel motifler ve kuşlar, karşılıklı birbirine bakar vaziyettedir (Karşılaştırma Fotoğrafi 12). Çin kaynaklarında M.Ö. 640'lı yıllarda Hindistan ve Batı Asya topluluklarının Çin ile alışveriş yaptıkları belirtilmektedir. Kazılarda bulunan bu kumaş da Çin üslubunu yansıtan iğne işi ipekli bir kumaştır (Salman, 2011: 18).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 10. Pazırık Halısı (URL-3) (solda)

Karşılaştırma Fotoğrafi. 11. V. Pazırık Kurganından Çıkarılan Kilim (URL-4) (ortada)

Karşılaştırma Fotoğrafi. 12. Cennet Kuşu Motifli İpek Kumaş (URL-5) (sağda)

Bölgede yapılan saha çalışmasında tespit edilen fotoğraf 22'deki kilim yastık ile 23'de yer alan halı yolluk parçası simetrik kompozisyon düzenlemesinin güzel örneklerindedir.

Geleneksel Türk sanatlarında tasvirler de önemli bir yere sahiptir. Özellikle Osmanlı sanatında manzara, kutsal kent ve yöre tasvirleri XVI. yüzyıldan itibaren minyatürlerle başlamış, zamanla gelişerek XIX. yüzyıl sonlarına kadar önemli bir konu olarak uygulama imkânı bulmuştur. III. Murad döneminde (1574-1595) Lütfi Abdullah isminde bir hattat Mekke şehri ve Kâbe'nin minyatürlerini yapmaya başlayarak kutsal yöre tasvirlerinin yaygınlık kazanmasına vesile olmuştur. Osmanlı döneminde, kutsal kent tasvirlerinin konularından biri olan Mescid-i Haram ve Kâbe tasvirleri birçok farklı malzeme ve teknikte yapılmıştır. Mimaride ise, çini ve daha sonraki dönemlerde duvar resmi şeklinde iki uygulama ile Kâbe tasvirleri uygulanmıştır (Top, Sezgin, 2019: 301).

Kâbe tasvirlerinden biri de Topkapı Sarayı'nda bulunan ve küçük yaştaki şehzade ve sultanların eğitimi için yapılmış Şehzâdegân Mektebi'nin ikinci odasına açılan kapının sağ tarafında bulunmaktadır. Pano, Kâbe tasviri, imza ve tarihiyle dikkati çekmektedir. Kara Ağalar Mescidi ve Valide Sultan Yatak Odası'nda benzerlerine rastlanan panoda, ana zeminde merkezde Kâbe ve onun etrafındaki yapılar ile Mescid-i Haram tasvir edilmiştir. Panonun etrafında düz yeşil renkli çini karolar yer almaktadır. Panonun merkezinde ise ortada, beyaz bırakılan zemin üzerinde ve anahtar deliği formlu bölümde siyah rengi ile Kâbe, Altın Oluk ve Hacerü'l-esved; aşağıya doğru uzanan zemini taş döşemeli sınırlar içinde sağda minber, makâm-ı İbrâhîm ve zezem kuyusu, bunların altında ise tâk-ı meş'al tasvirleri bulunmaktadır. Merkezi içine alan dikdörtgen zeminli sahada,

sağda iki ve solda bir adet olmak üzere, Mescidin üçer şerefeli minareleri yer almaktadır (Dumlupınar, 2018: 5015).

Tasvirli (nesneli) kompozisyon geleneği, Orta Asya'dan günümüze kadar sürekliliğini devam ettirmiştir. Altaylar 'da Pazırık kurganlarında ortaya çıkarılan, Pazırık halısının ren geyikli bordürüyle, kuyrukları bağlı olan atlar üzerinde ve yanında yer alan süvarilerin bulunduğu düzenlemeler tasvirli kompozisyonların ilk örneklerdendir (Balcı, 2013: 39) (Karşılaştırma Fotoğrafi 13). Daha sonra Anadolu Selçuklu ve Osmanlı döneminde de stilize edilmiş biçimde hayvan figürlerinin ve nesnelere halılarda tasvir edildiği görülmektedir (Kompozisyon 7).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 13. Pazırık Halısı Bordürleri (URL-6)

İtalya'da, bir kilisede bulunan halı daha sonra, XIX. yüzyılın ünlü araştırmacı ve uzmanı Wilhelm von Bode tarafından, 1886'da Roma'da küçük bir antikacıdan Berlin Müzesi için satın alınan ve bu müzeye getirilen 91x161 cm ölçülerindeki Ming halısında, zemin iki bölüme ayrılarak her bölüm içinde sekizgenler oluşturulmuş ve bu geometrik alanlara, Çin sanatından gelme ejder ile Zümrüt-ü Anka kuşunun savaş sahnesi kompozisyonu yerleştirilmiştir (Karşılaştırma Fotoğrafi 14) (Aslanapa, ---: 10; Aytaç ve Aksoy, 2006: 5; Bayraktaroğlu, 2015: 562). İstanbul Yeni Cami Hünkâr Kasrı'ndaki Vakıflar deposunda bulunup, Sultanahmet Hünkâr Kasrı'nda yeni kurulan Vakıflar Müzesi'nde muhafaza edilen E-1 envanter numaralı hayvan figürlü halı ise 2,21x1,53 m boyutlarında olup, halının zemini iki bölüme ayrılmış, her bölümde bir ağacın iki tarafına yerleştirilen ve sorgucu bulunan kuşlar dokunmuştur (Karşılaştırma Fotoğrafi 15). Köşelere de stilize birer ejder figürü yerleştirilmiştir (Yetkin, 1974: 29; Aslanapa, 2005: 88). İsveç'te Stockholm, Statens Historiska Museum'da bulunan 109x145 cm ölçülerindeki halının zemini, iki dikdörtgen bölüme ayrılmıştır (Karşılaştırma Fotoğrafi 16). Dikdörtgenlerin içinde bulunan sekizgenlerde, bir ağacın iki tarafında yüzleri birbirine bakmakta olan iki kuş figürü yer almaktadır. Ağacın dalları iri koçboynuzu şeklinde kıvrımlı olup, simetrik bir şekilde suya aksetmiş gibi yansıtılmıştır (Yetkin, 1974: 29).

*Karşılaştırma Fotoğrafi. 14. Ming Halısı, XV. Yüzyılın İlk Yarısı veya Ortası
Berlin Museum (URL-7) (solda)*

Karşılaştırma Fotoğrafi. 15. Hayvan Figürlü Halı, XV. Yüzyıl sonu,

*İstanbul Vakıflar Halı Müzesi (Turkish Handwoven Carpets, Catalog No: 1'den) (ortada)
Karşılaştırma Fotoğrafi. 16. Marby Halısı, XV. Yüzyıl Stockholm Statens Historiska Museum
(URL-8) (sağda)*

Tasvirli kompozisyonların kumaş dokumalarında da kullanıldığı görülmektedir. En eski örneklerden biri, Koço'da bulunan ve muhtemelen IX. yüzyıla ait Uygur sancağının bir yüzünde, resmedilmiş yaşlı Uygur prensini gösteren ve adak olarak yapılmış bir resim vardır (Karşılaştırma Fotoğrafi 17). Kırmızı elbisesi, elinde tuttuğu lotusa benzeyen çiçeklerle bezenmiştir. Motiflerde mavi, yeşil ve kahverengi kullanılmıştır. Elbisenin yan yırtmacından çizmeleri görülmektedir. Bu tür uzun elbiseler, genellikle rahipler, prensler ve prensesler tarafından kullanılmıştır. Üç dilimli olan başlığı, çene altından bir kayışla bağlanmıştır.

*Karşılaştırma Fotoğrafi. 17. Doğu Türkistan Koço'da Bulunan Bir Cenaze Sancağından,
Ayrıntıdaki Uygur Prensi Tasviri, IX. Yüzyıl*

Berlin Staatliche Museen (Yaşar Çoruhlu'dan) (solda)

*Karşılaştırma Fotoğrafi. 18. Anadolu Selçuklu Dönemi Kumaşı, XIII. Yüzyıl
Lyon Müzesi (Aydın Uğurlu'dan) (sağda)*

Lyon Tekstil Müzesi'nde, bu devirden kalan altın telli bir kemha parçası vardır. Bizans dokumaları etkisinde Anadolu'da dokunmuş olan

kumaş, XIII. yüzyıla tarihlendirilmektedir (Karşılaştırma Fotoğrafi 18). Bu kumaş üzerinde, büyük dairelerden oluşan bir kompozisyon görülmektedir. Dairelerin içine arka arkaya dayanmış stilize iki aslan figürü yerleştirilmiş olup, aslanların kuyruklarının ucu rumilerle sonlanmıştır. Aslanların başlarının arasında ise, tam ve yarım palmetlerden oluşmuş bir düzenleme bulunmaktadır. Dairelerin arasındaki boşluklarda, palmetlerden meydana gelen bir düzenleme görülmektedir (Aslanapa, 1993: 139).

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde gerçekleştirilen saha çalışmalarında tespit edilen ve fotoğraf 25 ve 26'da yer alan kilim duvar sergisi tasvirli kompozisyonların uygulandığı güzel örneklerdendir.

Dokumalarda çok az da olsa kullanılan kompozisyonlardan biri olan *yazılar*, Türk halılarında XIII. yüzyılda Anadolu Selçukluları döneminde üretilen Selçuklu halılarının bordürlerinde görülmüştür (Karşılaştırma Fotoğrafi 19). Bu halıların bordürlerinde, kufi yazılardan meydana gelen bir düzenleme yer almaktadır (Aytaç, 2012: 31). Daha sonra kufi yazı karakterinden gelişen bu motifler Beyşehir Selçuklu halılarında, Fustat'da bulunan halı parçalarında, hayvan figürlü halıların bordürlerinde ve Osmanlı halılarında görülmektedir (Baydemir, 2018: 117). Osmanlı döneminde Arap harflerinin kullanılarak dokunduğu halılara rastlanmaktadır. Bu halılar, genellikle seccade halıları olup, bunların bordür, alınlık, mihrap içi ya da mihrap nişinde yazıların kullanıldığı görülmektedir (Aytaç, 2012: 31). 180 x 160 cm ebatlarında dokunan XVI. yüzyıl Osmanlı seccadesinin alınlık ve bordürlerinde sülüs hatla yazılmış ayet kuşağının bulunduğu görülmektedir (Karşılaştırma Fotoğrafi 20). Günümüzde de yazılı kompozisyon örneklerine rastlamak mümkündür (Kompozisyon 8).

Karşılaştırma Fotoğrafi. 19. Konya Selçuklu Halısı, XIII. Yüzyıl, Türk ve İslam Eserleri Müzesi, (URL-9) (solda)

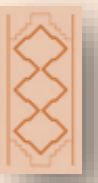

Karşılaştırma Fotoğrafi. 20. Gördes Halı Seccade, Osmanlı Dönemi, 16. Yüzyıl (URL-10)(sağda)

Fotoğraf 27'deki halı pano ile 28'de yer alan halı seccade üzerinde bulunan yazılarıyla dikkat çekmektedir.

Doğu Karadeniz Bölgesi'nde saha çalışmaları sonucunda tespit edilen halı, düz dokuma ve kumaşlarda madalyonlu (göbekli), motiflerin diyagonal yerleştirildiği (Sonsuzluk Prensibi), mihraplı, zemini yatay ve dikey bantlara

ayrılmasıyla oluşturulan, simetrik, tasvirli (nesneli) ve yazı motifli kompozisyonların kullanıldığı görülmektedir. Bu dokumalarda Artvin ve Bayburt'ta dokunan ürünlerde kompozisyonların daha zengin olduğu, Bayburt'ta zemini dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyon hariç, bütün kompozisyon düzenlemelerinin kullanıldığı belirlenmiştir. Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'da ise zeminin yatay ve dikey bantlara ayrılmasıyla oluşturulan kompozisyonların daha yoğun kullanıldığı ortaya çıkmıştır (Tablo 9).

Tablo 9. Doğu Karadeniz Bölgesi Dokumalarında Kullanılan Kompozisyonlar

İLLER	KOMPOZİSYON ÖZELLİKLERİ							
								
ARTVİN	X	X	X	X	X	X	X	X
BAYBURT	X	X	X	X	-	X	X	X
GİRESUN	-	-	-	X	X	X	-	-
GÜMÜŞHANE	-	-	-	X	X	-	-	-
RİZE	-	X	-	X	X	-	-	-
TRABZON	-	-	-	-	X	-	-	-

4. Sonuç

Orta Asya'da başlayıp günümüze kadar devam eden dokumalarda renk, motif, kullanılan araç gereçlerde, tekniklerde küçük değişiklikler olmasına rağmen kompozisyon düzenlemesi genellikle aynı biçimde devam etmiş, göbekli, yatay ve dikey bantlar, simetrik, motifin tekrarı belli başlı uygulanan tasarımları oluşturmuştur. Doğu Karadeniz Bölgesi'nde yapılan alan araştırması sonucunda elde edilen dokumalara dayanarak, madalyonlu (göbekli), motiflerin diyagonal yerleştiği (sonsuzluk prensibi), mihraplı, zeminin yatay veya dikey bantlara ayrılmasıyla oluşan, simetrik, tasvirli (nesneli) ve yazı motifli kompozisyon düzenlemelerinin kullanıldığı görülmektedir.

Artvin ve Bayburt'ta tespit edilen dokumaların kompozisyon

açısından Giresun, Gümüşhane, Rize ve Trabzon'a göre daha zengin olduğu sonucuna varılmış, bu durumda sahilde yaşayanların iş yoğunluğu nedeniyle daha kolay yüzey düzenlemelerini kullandığı kanaati oluşmuştur.

KAYNAKÇA

Yazılı Kaynaklar

- Aksoy, E. (2018). Palu kadınlar derneğinde dokunan halılar. *Fırat Üniversitesi Harput Uygulama ve Araştırma Merkezi Uluslararası Palu Sempozyumu Bildiriler Kitabı*, Elâzığ, 193-204.
- Aslanapa, O. - Durul, Y. (1973). *Selçuklu halıları*. İstanbul: Ak.
- Aslanapa, O. (1993). *Türk sanatı el kitabı*. İstanbul: İnkılap Kitabevi.
- Aslanapa, O. (t.y.). Türk halı sanatı. *Düğümün Son Halkası; Osmanlı Saray Halıları*, 2. b., İstanbul: Milli Saraylar Daire Başkanlığı.
- Aytaç, A. - Aksoy, A. (2006). *Yabancı ressamların tablolarında tasvirlenen (15-20 yy.) Türk halıları*. Konya: Anka.
- Aytaç, A. (2012). Geçmişten günümüze yazı işlenmiş Türk halılarına dair. *Akdeniz Sanat Dergisi*, 5 (9), 22-32.
- Balcı, N. (2013). Türk halı sanatında mitolojik kaynaklı bazı motifler. *Arış*, (8), (Kasım 2012), Ankara, Atatürk Kültür Merkezi.
- Baydemir, E. (2018). Türk halı sanatında kullanılan okunabilen yazılar. *Çukurova Üniversitesi II. Uluslararası Sanat Araştırmaları Sempozyumu, (11-14 Nisan 2018)*, Adana, 113-119.
- Bayraktaroğlu, S. (2015). Halı sanatı. *Anadolu Selçukluları ve Beylikler Dönemi Uygarlığı II*, 2. b., 553-563, Ankara: T.C. Kültür ve Turizm Bakanlığı .
- Demiral, B. (2014). *Isparta Müzesi envanterlerine kayıtlı düz dokuma çuvallar*. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi Güzel Sanatlar Enstitüsü Geleneksel Türk El Sanatları Anasanat Dalı Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi.
- Deniz, B. (2000). *Türk dünyasında halı ve düz dokuma yaygıları*. Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı.
- Develioğlu, F. (2012). *Osmanlıca-Türkçe ansiklopedik lügat*. 29. b., Ankara: Aydın Kitabevi.
- Dumlupınar, Z. (2018). Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde az bilinen bir çini hazinesi: Şehzadegan Mektebi. *International Social Sciences Studies Journal*, 4 (24), 5014-5023.
- Ersoy, A. (1990). Osmanlı saray kilimleri. *İlgi*, 61 (24), 2-7.
- Güllü, S. - Çatır, O. (2017). Uşak halı dokuma sanatının gelişimi, özellikleri ve turizme etkilerine yönelik nitel bir araştırma. *Social Sciences Studies Journal*, 3 (10), 1289.
- Özçelik, S. (2014). İstanbul kilim ve düz dokuma yaygılar müzesi. *Vakıflar Dergisi*, S. 42, 133-138.
- Özkeçeci, İ. (2008). *Türk sanatında kompozisyon*. İstanbul.
- Salman, F. (2011). *Türk kumaş sanatı*. Erzurum: Atatürk Üniversitesi,

- Top, M, - Sezgin, A. (2019). *Topkapı Sarayı Harem Dairesi'nde bulunan Kâbe tasvirleri. Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 299-316.
- Türkmen, N. (1998). Erken Osmanlı dönemi halıları ile XVIII. ve XIX. yüzyıl Orta Asya Türkmen halıları arasındaki motif ve kompozisyon bağlantıları. *Türk Soylu Halkların Halı, Kilim ve Cicim Sanatı Uluslararası Bilgi Şoleni Bildirileri (27-31 Mayıs 1996 Kayseri)*, Ankara: Atatürk Kültür Merkezi Başkanlığı, 321-336.

Elektronik Kaynaklar

- URL-1: <http://www.topkapisarayi.gov.tr/tr/content/padişah-kaftanları-kumaşlar-halılar-ve-kutsal-örtüler>
- URL-2: <https://osmanli-devleti.net/717-sultan-suleymanin-toren-kiyafetleri.html>
- URL-3: <http://otukenormanininfilizleri.blogspot.com.tr>
- URL-4: <https://tarihvearkeoloji.blogspot.com.tr>
- URL-5: <http://virtual-artifacts.tumblr.com>
- URL-6: <https://www.arkeolojisanat.com/shop/blog/turk-tarihinde-hali-sanati-3-680913.html>
- URL-7: <http://www.tiem.gov.tr/koleksiyon/hali-ve-kilim>
- URL-8: <http://www.tiem.gov.tr/koleksiyon/hali-ve-kilim>
- URL-9: <http://www.tiem.gov.tr/koleksiyon/hali-ve-kilim>
- URL-10: <http://muze.semazen.net/content.php?id=00114>